

Plus Ultra

Kwartaalblad voor en door vrijwilligers van de Afdeling
Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch

April 2017 No. 20

In dit nummer:

- 2 Van de Redactie
- 2 De wereld van Angelo
- 3 Kerstveiling voor Moldavië
- 4 Coquinaria: Betovergrootmoeders Rode Kool
- 5 Tentoonstellingen
- 6 Sint Catharinakerk
- 7 Kruiden en geneeskunst vroeger en nu: deel 6
- 9 De Braam
- 11 Indische rijsttafel van ongekende klasse
- 12 Over de hekel halen
- 14 Terug naar de bron!
- 17 Waar zijn we mee bezig: Typisch Bossche spreidsellatjes
- 19 Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch: Beeldjes
- 21 De dichter en de stad
- 22 We helen de rondelen
- 25 Breaking news! Vrijwilligerswerk verlaagt kans op dementie bij gepensioneerden
- 26 Colofon

Dit is helaas

het allerlaatste

nummer

van Plus Ultra

Op pagina 2 lees je meer

over het hoe en waarom

Aleike van de Venne heeft weer heel veel wetenswaardigs te vertellen over kleine schatten uit Bossche bodem.

Geniet mee op pagina 19

Terug naar de Bron! Jack Theuns leert ons hoe je met oude teksten om moet gaan en waarschuwt voor de vele valkuilen. Kijk op pagina 14

Van de redactie

Het allerlaatste nummer

De reactie heeft dit blad geruime tijd met heel veel plezier gemaakt. We wisten dat het niet makkelijk zou worden maar we hebben ons er met veel enthousiasme op gestort en hebben er een (dachten we) aantrekkelijk blad van gemaakt. Frisse vormgeving, boeiende artikelen, voor elk wat wils.

Maar op onze herhaalde oproepen om kopij en redactionele ondersteuning ontvingen we helaas nauwelijks respons. Vrijwilligers bleven stil, vaste medewerkers beschouwen het blad toch vooral als een aangelegenheid van de vrijwilligers en zien voor zichzelf hierbij geen rol weggelegd.

Plus Ultra drijft nu op een kleine groep vaste auteurs en een driekoppige redactie. Dat is echt onvoldoende om de veelzijdigheid, continuïteit en kwaliteit te kunnen bieden die ons voor ogen staat. En aangezien we aan de bovengenoemde drie criteria geen concessies willen doen hebben we dus onze conclusies getrokken.

Onze grote dank gaat uit naar de auteurs die ons onvermoeibaar elke keer weer een boeiend artikel bezorgden.

De wereld van Angelo

Kerstveiling voor Moldavië, 21 december 2016: Daverend succes!

Door Harmke Nijhof (tekst) en Martijn van de Wiel (foto's)

De eindejaarsviering 2016 van de afdeling Erfgoed stond in het teken van de veiling voor de ouderenzorg in Straseni, Moldavië. Dit was al de tweede veiling die voor dit doel georganiseerd werd.

Na weken van inzamelen van goederen en diensten kon Stefan als bezielde veilingmeester deze op de avond van 21 december aan de man/vrouw brengen. Het duurde niet lang of de stemming kwam er al goed in en werd er flink tegen elkaar opgeboden en verwisselden de nodige

goederen van

eigenaar. Hoe mooier en smeuïger de beschrijvingen van de voorwerpen (laat dat maar aan Stefan over) hoe hoger de prijzen. Hans Goossens kwam op het lumineuze idee een schoteltje bij de wc's te zetten wat ook de nodige euro's op leverde evenals de collectebus bij de uitgang die goed gevuld werd.

Al met al is er een bedrag opgehaald van € 3.910,-!Echt een fantastisch bedrag waar ze in Moldavië veel mee kunnen doen voor de ouderen. Te denken valt aan elementaire zaken zoals brandstof voor de winter, kleding, eten, reparaties aan huizen enz. Vanuit Moldavië kwamen al gelijk na de uitslag van de veilingopbrengst (die ik natuurlijk gelijk doorbriefted) hartelijke dankwoorden voor een ieder van jullie. Ik vind het ook nog steeds geweldig dat we dit als "Erfgoedclub" voor elkaar hebben gekregen. Het is fijn om te bedenken dat we met deze bijdrage

de ouderen in Moldavië die onder zeer slechte omstandigheden moeten leven een beetje geluk kunnen bezorgen.

Donderdag 16 maart kwamen Veronica, de directeur van het dagcentrum, bejaardentehuis en thuiszorg "Neoumanist " in Straseni, samen met Ecatharina, PR-medewerkster en projectcoördinator, naar Nederland. Zij hebben in de 10 dagen verschillende fondsen benaderd. Ook werd een bezoek gebracht aan het Groot Tuighuis. Na een uiteenzetting over de omstandigheden van de ouderen in Moldavië, en het beantwoorden van vragen hebben ze ons uitgebreid bedankt voor onze bijdrage. De steun en betrokkenheid wordt zeer gewaardeerd.

Dit is wat ze op een bedankkaartje aan ons schreven:

***Thank you so much for your commitment of the time and energy for this important project!
We couldn't have done it without you ! With deep respect , Neoumanist team***

Coquinaria: Betovergrootmoeders rodekool, van Betje dus!

Door Len Janssens

Dit keer een “Ouderwetse rodekoolrecept uit een kookboek uit het midden van de negentiende eeuw: *Betje de Goedkoope Keukenmeid. Verzameling van beproefde voorschriften om lekker te koken en te braden, te stoven en te bakken, in te leggen, enz. enz.; Benevens enige door ondervinding voor goed erkende huismiddelen*. Tweede druk, z.j. (1851?), Voorburg, A.M. Broedelet”

Het oorspronkelijke recept

Een roode kool heel fijn te snijden, doe er een bierglaasje water, eventueel azijn, een lepel stroop, een weinig peper en notenmuscaat en zout naar verkiezing, en laat dit 4 uren langzaam stoven. Men kan er ook zure appels bij doen, maar neemt dan minder azijn.

Portret van een Roode Kool.
Margarethe de Heer (1600-1665)

Moderne versie van het recept

Als je een hele rodekool neemt en drie appels, dan eindig je met een flinke pan vol, maar gelukkig is dit gerecht prima in te vriezen. Of wees een dief van je portemonnee en koop een kleinere portie, maar wel veel duurdere, voorgesneden rodekool. Sufgekookte spruitjes zijn smerig, maar rodekool heeft deze lange tijd op het vuur nodig. Kook je korter, dan blijft de kool te hard. Of je moet dat lekker vinden (ik niet).

Voor 6 tot 8 personen; voorbereidingstijd 10 minuten; bereidingstijd minstens 90 minuten (volgens Betje 4 uur).

Ingrediënten

1 rode kool (na schoonmaak ca. 1 kilo)	peper naar smaak
3 zure appels	flinke snuf vers geraspte nootmuskaat
3 eetlepels appelstroop	eventueel wat maïzena
1 tot 1,5 dl azijn (gewone azijn, of appel- of wijnazijn)	zout naar smaak (pas ná het koken erbij doen)
2 dl water	

Bereiding

Snijd de rodekool in vieren, en verwijder de stronk (de witte stam). Snijd de kool in dunne reepjes en was in een zeef onder de kraan. Snijd de appels in stukken en verwijder de klokhuizen. Of gebruik eerst een appelboor om het klokhuis te verwijderen en snijd de appels dan in stukken.

Doe alle ingrediënten (behalve maïzena en zout) in een passende pan. Breng aan de kook, doe de deksel erop, en zet op het allerlaagste pitje. Laat minstens anderhalf uur stoven. Betje schrijft zelfs vier uur stooftijd voor. Maar gebruik dan een petroleumstelletje, of een plaatje op het sudderpitje. Als er nog veel vocht bij de kool zit naar je smaak, kun je dat binden met een lepeltje maïzena aangemaakt met wat water. Zout doe je op het laatst bij de rodekool, want zout doet de kool blauw verkleuren.

Serveren

Rodekool vormt een uitstekende combinatie met hachee, jachtschotel, hazenpeper of wildbraad. Dit gerecht blijft zeker drie dagen goed in de koelkast, en is prima op te warmen of in te vriezen.

De recepten uit deze rubriek zijn overgenomen van de site www.Coquinaria.nl. Een site van Christianne Muusers met middeleeuwse recepten. Op deze website publiceert Christianne Muuser edities van de drie overgeleverde Middelnederlandse handgeschreven kookboeken, met vertalingen in modern Nederlands en Engels (een project in wording), en tweemaandelijks een historisch recept en een modern recept met uitgebreid commentaar. Het nieuwste project is een site met besprekingen van boeken over eten, koken, gastronomie en culinaire geschiedenis, met de simpele titel Kookboekrecensies. Bovendien recenseert zij ook kookboeken en boeken over eten voor NBD/Biblion.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

<p>Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch</p> <p>Verspijkerd en verzaagd</p> <p>Te zien t/m 5 juni 2017</p> <p>Hergebruik van heiligenbeelden in de Nederlandse beeldhouwkunst De tentoonstelling laat zien dat het christelijke erfgoed soms op een hele andere manieren behouden blijft dan we oorspronkelijk verwacht hadden en vertelt veel over de veranderde kijk op het christendom in Nederland van de laatste 50 jaar.</p>	<p>Stedelijk Museum 's-Hertogenbosch</p> <p>De laatste avant-garde</p> <p>Te zien t/m 11 juni 2017</p> <p>De laatste avant-garde toont architectonische experimenten, woonsuggesties en speelse vormgeving uit de bakermat van het design. In Italië werd in de jaren 1966 – 1988 door een groep jonge vormgevers volop geëxperimenteerd met nieuwe vormen voor een nieuwe maatschappij.</p>
<p>Stedelijk Museum, Amsterdam</p> <p>Wonen in de Amsterdamse School</p> <p>Te zien t/m 28 augustus 2017</p> <p>“Wonen in de Amsterdamse School” is een spectaculair overzicht van interieurontwerpen van de Amsterdamse School: meubelen, lampen, klokken, keramiek, textiel en grafische toepassingen als behang. De tentoonstelling bevat meer dan 500 bijzondere ontwerpen.</p>	<p>Museum Slager, 's-Hertogenbosch</p> <p>Desolate Romantiek</p> <p>Te zien t/m 21 mei 2017</p> <p>Diederik Kraaijpoel wordt ook wel de aartsvader van de noordelijke realisten genoemd. De kunstenaar liet zich inspireren door bestaande landschappen, maar gebruikte ook zijn fantasie. De geëxposeerde werken tonen de schoonheid van vergankelijkheid en ontbinding.</p>

Sint Catharinakerk

Door Tamara Nadibaidze (tekst) foto's: wikimedia Commons, tenzij anders vermeld

Bouw en geschiedenis

Deze kerk is toegewijd aan Heilige Catharina van Alexandrië († 25 november 307). Zij werd gezien als beschermster tegen de pest, bewaakster van de kuisheiden en de beschermster tijdens de bevalling. De beeltenis van H. Catharina staat in de voorpui van de kerk.

Sint Catherinakerk kent drie bouwperiodes en is allemaal begonnen in 1533, toen de Kruisheren hier een kloosterkerk in Gotische stijl bouwden. Toen de St.-Cathrien in 1569 parochiekerk werd, bleek zij al spoedig te klein. Van 1601 tot 1609 werd zij verlengd en van een zijbeuk voorzien. De kerk had erg te lijden van het beleg van de stad door Frederik Hendrik in 1629.. .

Na het beleg van de stad werd de kerk in 1629 protestants tot 1794. Daarna werd de kerk gebruikt als hooischaar, militaire bakkerij en paardenstal en raakte vervallen.

Pas na 1810 werd de kerk aan de katholieken teruggegeven. In 's-Hertogenbosch mochten er van het rijk drie waterstaatskerken (is een term die gebruikt wordt voor de kostenbesparende bouwtechniek van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat) worden gebouwd. In 1844 werd met de bouw van de Sint Catharinakerk begonnen. Omdat de bouw van deze kerk technisch niet deugde en het onderhoud veel geld kostte, werd besloten om een nieuwe kerk te bouwen.

Nr: 0001409: 's-Hertogenbosch, Kruisbroedershof ; De oude Kruiskerk (Sint Cathrien) uit 1844. Fotograaf: Steenbergh, C. Bron: Afd. Erfgoed

Architect Jan Stuyt (de belangrijkste Nederlandse kerkenbouwers van de 20e eeuw) werd geïnspireerd door de Aja Sofia (in Istanbul) en besloot om een koepelkerk in Neo Byzantijnse stijl te bouwen. De kenmerken van deze bouwstijl zijn: de ronde bogen, tongewelven, het dichte lofwerk en de mozaïeken. De derde bouwperiode begon in 1916 en in 1918 was de bouw voltooid. Evenals bij de bouw van de tweede kerk uit 1844, bleef ook nu het vierzijdig gesloten koor van de eerste kerk, dat over de Binnendieze heen was gebouwd, gehandhaafd.

Het interieur

Na de nieuwbouw werd het interieur ook hersteld. Preekstoel en orgelgalerij zijn van 1841. Er hangt een cyclus van negen schilderijen door P.J. Verhaghen (Aarschot 1728 – Leuven 1811 een Vlaams schilder). Deze werken, uit 1768-1781, zijn afkomstig uit de abdij van Averbode. In de zuidelijke zijtoren hangt een klok met een 55 cm diameter uit 1562 vervaardigd door Jan Moer (klokkengieter zoon van Jaspas Moer). In de sacristie een 16e eeuwse klok van 35 cm van Melchior de Haze (Antwerpse klokkengieter).

De betonnen koepel werd in 1919-1925 door Jan Oosterman (Nederlands glazenier, schilder en tekenaar) beschilderd. Het thema van deze schildering is 'de Goddelijke Zaligmaker'. Er zijn nog 17e eeuwse gegoten koperen kronen en grafzerken uit de periode 1841. Uit die tijd dateert ook de preekstoel, de oude orgelgalerij boven de hoofdingang en de beelden.

De koepel met het thema 'de Goddelijke Zaligmaker'

Het hoofdaltaar en het orgel

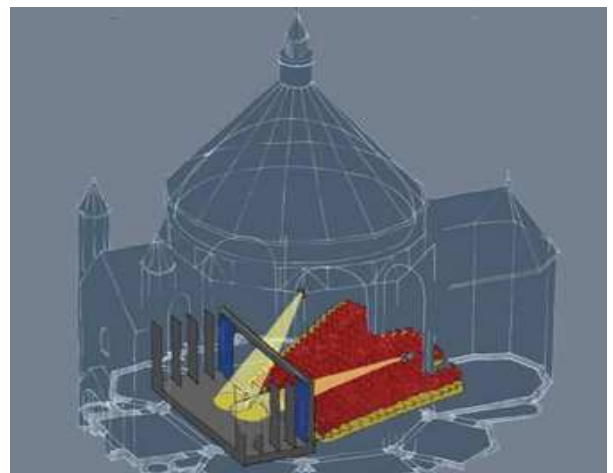
Het orgel voor de Catherina kerk werd door Vollebregt in twee jaar (1850-1851) voor 11.000 gulden gebouwd en geldt als zijn belangrijkste werk. In 2008 werd de herstellende werkzaamheden verricht en het orgel kon weer mooie klinken.

Van 1998 tot 2016 vierde de Johannes-van-Damascusgemeenschap haar vieringen in de Sint Catharinakerk. Het is een rooms-katholieke gemeenschap die de Byzantijnse ritus viert. Patroonheilige van deze gemeenschap is Johannes van Damascus. Hij was als christen in de 9e eeuw een hoge ambtenaar in het islamitische Damascus. Tijdens de Iconenstrijd was hij een groot verdediger van iconen.

De toekomst van de kerk

De kerk is in 2016 aan de eredienst onttrokken. Onlangs werd besloten dat de kerk gedurende de aanstaande

verbouwing van het Theater aan de Parade tot 2021 als theater zal worden gebruikt. Het interieur wordt niet aangepast maar er komen wel zo'n 600 zitplaatsen en een podium in de kerk. De kunstwerken blijven staan en hangen, orgel en altaar blijven zichtbaar. Ook het monumentale karakter van de kerk wordt in stand gehouden. Over de definitieve herbestemming van kerk is nog geen besluit genomen. Het bestuur en het bisdom vinden het tijdelijk gebruik als theater een uitstekende oplossing ter voorkoming van verdere leegstand en afbrokkeling van het gebouw.

De voorgestelde aanpassing van de kerk tot tijdelijk theater.

Bronnen: Marcel Janse; Willem Moer en familie, klokkengieters; <http://www.brabantorgel.nl/DenBosch-Catharinakerk.html>; <http://www.bossche-encyclopedie.nl>; <http://www.byzantijnsekapel.nl>; <http://www.bastionoranje.nl>

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu deel 6

Door Hans van Boxtel

Zoals al aangegeven in de vorige bijdrage zullen we het de komende bulletins hebben over de verschillende inhoudsstoffen in (genees)kruiden. Deze keer zal het gaan om de bitterstoffen en de looistoffen.

Bitterstoffen

Bitterstoffen of amara's zijn, scheikundig gezien, stikstofvrije organische verbindingen met een zeer uiteenlopende chemische samenstelling en structuur. Dit betekent in de praktijk dat er heel veel van zijn en dus ook vaak een wat andere werking zullen hebben zoals we hieronder zullen zien. Hun smaak is meestal zeer bitter en ze zijn in water oplosbaar. Soms zijn ze gebonden aan een of meerdere glucosemoleculen.

Algemeen gesteld is hun werking erop gericht om de *doorbloeding* van met name het maagdar kanaal te versterken. Hierdoor neemt de sapafscheiding in deze organen toe en zal de spijsvertering worden bevorderd en de opname van voedingsstoffen verbeterd. Een van de gevolgen is dan dat rottings- en gistingsverschijnselen zullen

verminderen waardoor de voedingsbodem voor ongewenste gasten zoals schimmels, wormen en andere parasieten wordt weggenomen. Hoe geconcentreerder ze zijn des te meer zijn ze in staat om parasieten ook te doden en af te voeren.

Lever en nieren, hart en bloedsomloop

De lever wordt in zijn werking ook een of meerdere tandjes hoger geschakeld waardoor o.a. de *galproductie* toeneemt en ook hier de *(bloed)reinigende werking* wordt verbeterd. Als onderdeel van de spijsvertering en ook de suikerstofwisseling krijgt de alvleesklier een versterkte werking toebedeeld.

Daarnaast worden de nieren beter doorbloed en de uitscheiding via deze weg bevordert omdat bitterstoffen een licht diuretische werking hebben.

Ook is er een duidelijke werking naar hart en bloedsomloop.

Voor of na het eten

Kennen we niet al heel lang het gezegde: bitter in de mond maakt het hart gezond? Er gaat een activerende werking uit naar het hart en de bloeddruk wordt gereguleerd. Dat is een van de redenen dat bitterstoffen vaak voorkomen in aansterkende drankjes. En het is belangrijk om de regel te onthouden dat bitterstoffen vóór de maaltijd genomen een eetlustopwekkende en spijsvertering versnellende werking hebben en ná de maaltijd genomen deze juist zullen vertragen. Hier is dus therapeutisch gebruik van te maken, afhankelijk van de klacht. Een van de toepassingen op dit gebied is in aperitieven als Beerenburg en Jägermeister. Die zitten vol met eetlustopwekkende bittere kruiden. We onderscheiden verschillende soorten bitterstoffen en de belangrijkste drie groepen zijn:

Kalmoes (foto: J.F. Gaffard,

1. amara pura. Deze hebben een zeer hoog gehalte aan pure bitterstoffen en vinden we in planten als het Duizendguldenkruid, de Mariadistel, de gele Gentiaan en de Malrove. Hun werking is dermate sterk dat ze bloedstuwings in het onderlichaam kunnen veroorzaken en mogen dan ook niet worden toegepast bij verhoogde bloeddruk, zwangerschap, gastritis en bij overige infecties in het maagdarmkanaal. Ook zijn ze minder geschikt voor kinderen. Toepassing kennen ze voornamelijk als tinctuur of tablet want in theeën zijn ze te bitter.

Grote Engelwortel. (Foto: <http://www.leerwiki.nl/Kruiden:Engelwortel>)

2. amara aromatica. Deze groep kenmerkt zich door een menging van bitterstoffen met etherische olieën. De werking is hierdoor een stuk milder dan de amara pura's en hun smaak is veel aangener. We vinden ze dan ook veel vaker terug in theeën. Deze bitterstoffen kunnen we heel goed inzetten bij ontstekingen in het maagdarmkanaal door de desinfecterende werking van de etherische olie. En door de versterkte werking op de slijmvliezen worden de vertering, opname van allerlei voedingsstoffen en ook de afvoer van de resterende overblijfselen verder bevordert. Vertegenwoordigers van deze groep zijn bv. de Engelwortel, Tijm, Kamille, Pepermunt, Duizendblad, Kalmoes en Boerenwormkruid.

3. amara latex. Hier hebben we een aantal kruiden te pakken waar we met een wittig/gelig melksap te maken hebben. Ze hebben een sterke werking op lever en gal, houden de (gal)vloeistof dun en kunnen daardoor ook bij de mildere vormen van galstenen worden ingezet. Verder uiteraard bij verteringsproblemen en een slechte leverfunctie. Meestal proef je een sterke bitterstofsmaak. Kruiden zijn o.a. de Paardebloem, Stinkende Gouwe en Cichorei.

Looistoffen

Looistoffen, of met hun andere naam: Tannines, zijn stoffen met een samentrekkende werking. Heel netjes gezegd wordt de colloïdale zwellingstoestand van de cellen verminderd. Wat ze óók doen is het aangaan van een haast *onverbreekelijke verbinding met eiwitten*.

Blad van de Zomereik (foto: www.bomengids.nl)

Een belangrijke toepassing vinden we dan ook bij het looien van de huid zodat het leer wordt. Hoe langer looistoffen echter aan het licht worden blootgesteld, des te minder wordt hun werking. De sterkste werking vinden we bij de slijmvliezen zoals vooral aanwezig in het maagdarmkanaal; maar vergeet de luchtwegen niet! Door de verbinding met de aanwezige eiwitten vormen ze een membraan op het slijmvlies en vindt er een samentrekkende werking plaats. Aangedane plekken worden zo beschermd, zwelling en te grote secreties tegen gegaan en eventueel uitgezette haarvaten weer dichtertrokken. Dit membraan houdt bovendien bacteriën tegen en hun afvalstoffen bereiken de wonden/zwellingen niet of in ieder geval veel minder. Hierdoor kan herstel van de slijmvliezen plaatsvinden. Ze hebben dus een duidelijk *antiseptische werking*. Dit blijkt mede bij (te lang durende)diarree.

Een andere werking is die bij oedemen: deze worden verminderd, het weefsel wordt versterkt en overtollig vocht verwijderd. De nieren hebben er dus ook veel

baat bij. Niergruis wordt en passant ook afgevoerd.

Nog een andere toepassing zien we bij klierzwellingen, blaren (zonneallergie), blaasjes zoals in de mondholte (aften), ontstekingen en bloedingen. Tenslotte vertragen de wat sterkere looistoffen de inname van andere stoffen en zijn dus goed inzetbaar bij het verminderen van de werking van bv. alkaloiden ('plantenvergiften') die we, ergens in de komende maanden, nog wel zullen bespreken. De looistoffen zien we vaak in planten die behoren tot de Rozenfamilie, de Lipbloemigen en de Heidefamilie. Denk dan aan planten als het Nagelkruid (30%), de Tormentil (30%), de Adderwortel(20%), de Eik (20%), Guldenroede en de Bosbes. Het is raadzaam om planten met veel looistoffen snel te verwerken in de gewenste middelen omdat anders hun werking na oogsten teveel terugloopt.

Tormentil (foto: Wikipedia)

De Braam

Door Hans van Boxtel (foto's: Wikipedia tenzij anders vermeld)

De Latijnse naam is *Rubus fruticosus* en is deels van Griekse oorsprong. *Rubus* verwijst nl. naar het woord 'raptoo' wat *steken* betekent. En *fruticosus* duidt op een 'vruchtdragende struik'. En zo kennen we de Braam allemaal: een stekelige en vruchten dragende struik. Dat er ondertussen voor de tuinier ook doornloze bramen zijn is meegenomen bij het plukken maar de echte, wilde, met veel doornen bezette variëteit, is (uiteraard) de meest geneeskrachtige. En om nu precies te weten welke Braam we voor ons hebben is onbegonnen werk. Er zijn al ruim over de 100 soorten bekend met in totaal ook al over de 1000 bastaarden. Alleen gespecialiseerden, gewapend met vergrootglas, kunnen er enigszins wijs uit.

Volksnamen zijn er verschillende: doornbes, emmertjes twanbeien, brömmels zijn enkele hiervan.

De Braamstruik is een halfheester die praktisch overal groeit en zich tooit met lange stekelige uitlopers die makkelijk meters lang worden. En bij de meesten zijn niet alleen de stengels met doornen bezet maar ook de blaadjes. Mooi over de hoofdnerf aan de onderzijde verdeeld. Overigens zijn de blaadjes aan de onderzijde vaak grijsviltig van kleur en aan de bovenzijde groen. De bloemen kleuren tussen wit en roze en hebben 5 kroonblaadjes; een typisch kenmerk van de rozenfamilie waartoe deze struik behoort. Doordat ze talrijke meeldraden en stampers hebben is de vrucht, die van groen naar rood naar zwart kleurt, samengesteld. Van binnen is de vrucht echter dieprood. Vroeger werd de Braam vaak op en rond heilige plaatsen gezet als beschermer. Zo kennen we in Duitsland de beroemde 'Maria im Dornhag' wat een plaats is waar, omringd door dichte braamstruiken, een Mariabeeld werd neergezet.

De Braam heeft nogal wat zicht- en voelbare kenmerken die ons op het spoor van zijn werkzaamheid kunnen zetten. We kennen natuurlijk *de stekeligheid*. Die maakt alert en staat voor weerstandverhoging. Dit wordt nog eens versterkt door de *onuitroeibaarheid*. Een Braamstruik laat zich nl. niet zo maar verwijderen. Diepe, uitgestrekte wortelstokken laten hem na vermeende verwijdering steeds weer terugkomen en staan zo voor een krachtgevend aspect. Kijken we naar de stengels

dan zien we een combinatie van groen en veel rood waarmee een werking op bloed en/of bloedsomloop alleszins aanwezig blijkt.

Combineren we dit met de wit/roze bloem wat harmonie in de kleurenleer is dan zien we plant die ons kan helpen om weer in evenwicht te komen.

De harde stekels en onuitroeibaarheid enerzijds en de zachte witroze bloemen anderzijds geven zodoende twee verschillende kanten aan: Braam is een regulator. De Braam kan activeren en harmoniseren, net wat nodig is om het evenwicht te herstellen. Bovendien is Braam een plant die we langdurig kunnen gebruiken zonder nadelig effect en doordat het een breed werkingsveld heeft tot de zgn. constitutiekruiden doet behoren.

De inhoudsstoffen van Braam zijn de looistoffen, bitterstoffen, slijmstoffen (de beschermers die nog besproken worden) en citroen- en appelzuur. Deze organische zuren hebben een ontzurende werking. In de vruchten zitten ook natuurlijke suikers en verder zitten in de plant de vitamines A en C en de mineralen Fe, Ca en Ph. Ten slotte vinden we de zgn. flavonglycosiden, een stof die vaak een katalyserende werking uitoefent op de andere inhoudsstoffen. Deze flavonoiden zal ik ook nog een keer bespreken want ook hier zijn er niet alleen veel van maar ze hebben vaak een sterke werking op de diverse delen van ons lichaam.

Braam: “van mond tot kont” inzetbaar

Braam kent een breed scala aan toepassingen. Zo is het een *versterker van onze constitutie* en helpt zodoende om de meest uiteenlopende kwaaltjes die het gevolg zijn van een verlaagde weerstand aan te pakken. Denk aan griep, verkoudheid, vermoeidheden etc. Ook verharde lymfeklieren kunnen ermee worden behandeld, zowel in- als uitwendig. Het *stimuleert onze levenskracht en doet onze vitaliteit terugkeren*.

Braam is vaak van 'mond tot kont' van onschatbare waarde:

zowel de bekende afters en tandvleesontstekingen in de mondholte als catarre's van maag en darmslijmvliezen als aanhoudende diarree kunnen heel goed worden behandeld met Braam. Hier doen de looistoffen zich vooral gelden. Dus zowel beschermend tegen infecties als stoppend bij te lang aanhoudende snelle darmlozingen. Bovendien gaat er een stimulans uit naar de alvleesklier bij suikerziekte. Wat ook helpt is de nierstimulerende werking.

Blad van de gewone Braam. (foto: biopix)

Dit versterkt de bloedreiniging en de afvoer van niergruis. Hier mag zeker niet onvermeld blijven dat aan de nieren gerelateerde huidandoeningen vaak verbeteren door gebruik van Braam. Daarnaast hebben de mineralen een bloedverrijkend effect bij bloedarmoede en helpen de looistoffen hier om, lichte, in- en uitwendige bloedingen te stelpen. Ook bij infecties van de bovenste luchtwegen zoals keel, amandelen en hoest is Braam te gebruiken. Tenslotte is Braam een ondersteuner en regulator van de menstruatie, is inzetbaar bij witte vloed en versterkt het de spieren van de baarmoeder bij naderende bevallingen. En na de bevalling helpt het om bloedingen te stelpen en de baarmoeder weer terug 'in vorm' te krijgen door diezelfde spierversterkende werking. We gebruiken zowel het jonge blad en loten (eind juni) als de vruchten (augustus). De tinctuur maken we van het blad en gebruiken de vruchten voor jam of compote. Een deel van blad en loten drogen we in het donker voor thee. Wat ook kan is het kauwen op het blad bij diarree (haal eerst de hoofdnerf met stekels weg). Bij de hierboven genoemde luchtwegproblemen gorgelen met een sterke thee. En die kunnen we dan ook weer gebruiken voor het inwassen van huiduitslag. En omdat we er geen genoeg van kunnen krijgen: kook fijn gesneden stukjes braamwortel zo'n half uur lang en zoet het aftreksel met honing. Het heeft een sterk diuretische werking. Bovendien kan dit ook nog helpen bij geelzucht.

Indische rijsttafel van ongekende klasse

Door Eva van 't Klooster (tekst) en Harmke Nijhof e.a. (foto's)

Het Jeroen Boschjaar is in januari afgesloten. En wat was het een succesvol jaar voor de stad! Met meer dan 30.000 bezoekers heeft de tentoonstelling Stad van Bosch in het Groot Tuighuis zeker zijn steentje bijgedragen aan dit succes. En dat resultaat hadden we nooit kunnen boeken zonder de tomeloze inzet en energie van de vrijwilligers van de afdeling Erfgoed. Vaste krachten en nieuwe gezichten hebben een jaar lang samengewerkt om de bezoekers van de tentoonstelling mee te nemen in het Den Bosch van 1500. Dat was zeker een bedankje waard!

Op initiatief van Adrie Luijsterburg werd op maandag 30 januari in het Groot Tuighuis een bijeenkomst georganiseerd voor alle tentoonstellingsvrijwilligers. Adrie heeft vroeger een Indonesisch restaurant gehad en wilde graag een Indische rijsttafel koken voor alle betrokkenen. Op donderdag en vrijdag deed hij boodschappen en op

zaterdag, zondag en maandag werd er gekookt. Zondag werd hij vergezeld door Harmke Nijhof-Van Kuilenburg, Monique Ruzius-Brummans en Eva van 't Klooster. De hele dag werd er hard gewerkt om alle gerechten te bereiden.

Er werd gesneden, gekookt, gebakken, gebraden en gefrituurd. De gerechten die dagvers gemaakt moesten worden, werden op maandag door Adrie thuis nog bereid. Harmke, Monique en Eva zorgden voor het grillen van de saté in het Groot Tuighuis en, samen met Celestine, voor het neerzetten van alle tafels en stoelen.

Om vier uur waren alle vrijwilligers er. Zij werden welkom geheten door Martin Nooijens. Daarna volgde een woord van dank van burgemeester Rombouts. En toen was het etenstijd! Men kon proeven van allerlei verschillende gerechten uit de Indonesische keuken, waaronder saté babi spek, rendang, ajam boembloe bali en gado gado. Uiteraard was er ook genoeg kroepoek en emping voor iedereen. Als toetje kreeg men spekkoek en een heel speciaal kopje koffie aangeboden. De avond eindigde om acht uur.

De afdeling Erfgoed is alle vrijwilligers ontzettend dankbaar voor de inzet die ze hebben geleverd om de tentoonstelling tot een succes te maken. We hopen dat deze dankbaarheid ook te proeven was in de rijsttafel!

Noot van de redactie: Het was een geweldige avond, deze rijsttafel zal menigeen nog lang heugen! Het was in alle opzichten perfect geregeld en de vrijwilligers hebben zich zeer welkom en gewaardeerd gevoeld door dit culinaire hoogstandje van ongekende klasse. Chapeau voor de witte en zwarte brigade en vooral voor chef de cuisine Adrie!

Over de hekel halen

door Ed Hupkens

Op plaatsen waar de Dommel en De Aa de stad binnenkwamen, werden in de late middeleeuwen in de Bossche vestingmuren waterpoorten gebouwd. Deze poorten werden 's nachts en in tijden van oorlog afgesloten door in de waterinlaatopening een balk of een boomstam neer te laten. Die werd vol geslagen met scherpe, ijzeren pinnen. Hierdoor kon niemand via een waterpoort de stad inkomen. Die balk met ijzeren pinnen werd een 'hekel' genoemd, omdat die leek op een vlas- of hennephekel: een houten blok of plank met ijzeren pinnen. De stengels van het vlas of de hennep werden tussen die pinnen door getrokken om ze te ontdoen van ongerechtigheden.

Ook werden met deze handelwijze scheve en korte stengels verwijderd en lange vezels rechtgetrokken. Daarna konden ze verder bewerkt worden tot linnen stoffen of touw. Een hekel was dus een soort kam voor vlas en hennep. Van deze bewerking komt de uitdrukking 'over de hekel halen' vandaan. Aanvankelijk was de figuurlijke betekenis 'iemand flink onder handen nemen'. Later kwam de betekenis 'iemand in scherpe bewoordingen op zijn tekortkomingen wijzen', of ook wel 'over iemand kwaadspreken' in gebruik. Na verloop van tijd werd in 's-Hertogenbosch de letterlijke betekenis van 'hekel' als een 'balk met pinnen' uitgebreid tot 'waterpoort' in zijn geheel.

De Grootte Hekel

De Hekellaan is genoemd naar de Grootte Hekel, gelegen aan de Zuidwal.

Oorspronkelijk kwam hier via drie waterinlaten de hoofdstroom van de Dommel de stad binnen. Daarna splitste deze hoofdtak zich in diverse zijtakken van de Binnendieze. Al in 1399 wordt deze hekel in de Stadsrekeningen De Drie Heeckelen genoemd. Halverwege de 19e eeuw werd één waterinlaatboog dichtgemetseld, en kreeg de waterpoort de naam Grootte Hekel. Dit ter onderscheiding van de Kleine Hekel, waardoor de rivier De Aa de stad binnenstroomde, ter hoogte van de huidige Sluis 0. In 1885 werd op de Grootte Hekel een stoomgemaal, het 'watermasjien', gebouwd. Daarna was het gedaan met de overlast van de jaarlijks terugkerende overstromingen in 's-Hertogenbosch.

*Schilderij van Andreas Johannes van Opstal, met zicht op de Grootte Hekel.
Datering: 1853. Foto: Afdeling Erfgoed nr. 0003773*

Flaneren in het plantsoen

De Vestingwet van 1874 gaf vestingsteden de ruimte om stadsmuren te slopen en wallen te effenen. Dat gebeurde ook in 's-Hertogenbosch, maar omdat de muren en wallen in onze stad ook een waterkerende functie hebben, werden ze niet allemaal afgebroken. Het stadsbestuur kwam met plannen om de 'walgangen' achter de stadsmuren te vervangen door bredere wegen en parken. Na gedeeltelijke afbraak van muur en wal zijn aan het einde van de 19e eeuw de plantsoenachtige lanen langs de gehele zuidelijke stadsrand aangelegd. Op de bastions Oranje, Baselaar en St.-Anthonis kwamen parken. De Bossche bevolking sprak van 'de Wandeling'. Men kwam er flaneren, naar muziekconcerten luisteren en naar theateropvoeringen kijken. Of een glaasje drinken op het terras van Paviljoen Albers. Met name het tussen 1880-1890 door tuinarchitect J.M. Maréchal aangelegde park op Bastion Baselaar was geliefd. Het gedeelte tussen de Grootte Hekel en Bastion Baselaar kreeg de naam Grootte Hekellaan, terwijl het stuk tussen dit bastion en de Zuid-Willemsvaart de Kleine Hekellaan genoemd werd.

Het deel tussen Casinotuin en Bastion Baselaar noemde men 'het Plantsoen'. De bewaking van het Plantsoen was opgedragen aan zogeheten walagenten. Tientallen jaren bleven deze lanen een landelijk karakter behouden. Aan de stadskant lagen de grote warmoezen, de tuinderijen die de stad ook in oorlogstijd van voedsel moesten voorzien. Het eerste gebouw was in 1900 de militaire manege, Hekellaan 2. Pas in de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw maakten de warmoezen plaats voor huizen en straten.

In 1931 werden de namen Grootte Hekellaan en Kleine Hekellaan vervangen door één naam: Hekellaan. De straat Aan de Kleine Hekel (tussen de Hekellaan en het St. Antoniestraatje) bestaat pas sinds 2001, zij is genoemd naar de Kleine Hekel. Via deze waterpoort stroomde oorspronkelijk de rivier De Aa de stad binnen.

Als Binnendieze stroomde zij naar het kloostercomplex nabij de Zusters van Orthenpoort. In de Stadsrekeningen komt deze hekel al in 1399 voor. Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart is de Kleine Hekel in 1822 gesloopt. De Aa werd een flink eind in noordelijke richting verlegd. In de huidige situatie kan de toenmalige waterpoort gesitueerd worden naast de zuidelijke brug (St. Antoniebrug) over Sluis 0 (Oostwal). Vanaf de Kleine Hekel groef men 'de Kanaal' dwars

door de voormalige weilanden, akkers, tuinen en boomgaarden van de kloosters van het fraterhuis St. Gregorius, zusters van Orthen, predikheren en augustinessen. De Binnendieze tussen de Kleine Hekel en Achter het Schaareshoofd werd gedempt. Zo ontstond een doodlopende stroom, de Doode Dieze of Doode Stroom, die als vaarroute zijn betekenis verloor. In 1923 en 1929 werd deze in deplorabele toestand dichtgegooid.

De straat Aan de Kleine Hekel bestaat sinds 2001. Foto: Ed Hupkens

Terug naar de bron!

Door Jack Theuns

Geschiedschrijven met fouten

Bij het zoeken naar informatie over diverse onderwerpen over 's-Hertogenbosch ben ik vaak foute informatie tegengekomen en ook dat die fouten door anderen weer vrolijk gekopieerd worden in nieuwe teksten. Ik heb dat als zeer storend ervaren, want je kunt op het verkeerde been gezet worden. En dat is helemaal niet nodig: ga terug naar de bron en check of iets zo is!

Op diverse websites die zich met de stad bezig houden wordt nogal slordig met jaartallen omgegaan. Soms worden op dezelfde website in verschillende artikelen verschillende jaartallen voor iets genoemd, maar het komt ook voor dat dat ook nog eens op dezelfde pagina gebeurt. Kennelijk is er bij die websites niemand die als eindredacteur of inhoudelijk verantwoordelijke dat nakijkt.

Foto's van gebouwen worden soms verwisseld: de verkeerde wordt getoond of juist van een gebouw dat er toen nog niet kon staan. Ook over voorwerpen worden verschillende interpretaties gemaakt – soms bij dezelfde 'gejatte' foto's. Kijk maar eens op de erfgoed website, klik met de rechtermuisknop op een foto en kies in het menu: 'Afbeelding zoeken in Google'.

Het schrijven van artikelen gebeurt in het algemeen met de beste bedoelingen. Ik kom echter ook 'querulanten' tegen, mensen die een hele sterke afwijkende mening hebben – tegen alle bewijslast in - en de strekking van het verhaal als de enige waarheid verkondigen. Door Google-zoekresultaten kom je die dan ook tegen, en argeloze lezers kunnen dan de verkeerde indruk krijgen. Zo heb ik ook al gezien dat anderen die beweringen weer overgenomen hebben. Veel voorkomend voorbeelden zijn de Amerikaanse genealogische websites, waarbij allerlei VS-burgers zich een adellijke voorouder hebben aangemeten.

Maar bijvoorbeeld ook een website die zegt dat Teisterbant hetzelfde zou zijn als Taxandria. Ben dus op je hoede voor wat er allemaal geschreven wordt op het internet!

Ook in oude documenten wordt niet altijd zorgvuldig met waarheid en accuratesse omgesprongen. Soms komt dat doordat het voor die schrijver beter uitkomt: bijvoorbeeld vanuit een geloofsachtergrond (plaats het in die tijd!), soms omdat daarmee een economische (onroerend goed) of financiële positieverbetering (erfenis) nagestreefd wordt, soms vanuit politieke overwegingen. Bij het interpreteren moet je daarmee rekening houden. In de Bossche geschiedenis zijn hele periodes, waarin dominantie van een bepaalde overtuiging aanwezig was, waarbij feiten niet altijd juist zijn weergegeven - omdat dat nu eenmaal niet paste in het eigen straatje. Verzwijgen is ook één van die vormen.

Datering is ook een valkuil: welke jaartelling wordt gebruikt: de juliaanse of de gregoriaanse? Is er al omgerekend? En welke jaarstijl (begin van het nieuwe jaar)? Bestuurlijk kunnen er weer andere 'jaren' gedefinieerd zijn. Vanaf 1336 gold voor het schepenjaar in de stad: 1 oktober tot 1 oktober. Als je interpreteert moet je dus weten of het een kalenderjaar of schepenjaar betreft en in het eerste geval: afhankelijk van o.a. jaartal, welke jaarstijl gehanteerd werd.

Het komt natuurlijk ook voor dat er bij de onderzoeker over een bepaald onderwerp nog onduidelijkheid bestaat. In dat geval is het beter aan te geven dat sommige zaken nog niet duidelijk zijn, of nog onderzocht worden, dan klakkeloos een niet-controleerbare stelling als "de waarheid" te schrijven. Een goede methode is het, om bij ieder feit dat je vastlegt aan te geven of de bron een secundaire – (nog te verifiëren) of primaire bron (betrouwbaar) is. Met name bij persoonsgegevens is dat wel nodig. Ideaal is als je een feit aan de hand van 2 primaire bronnen kunt verifiëren. Maar dat zal helaas niet altijd mogelijk zijn.

Verifieerbaarheid

Van alle onderwerpen moet voor een artikel gecheckt kunnen worden waar de schrijver dat gevonden heeft en waarom er die keuze gemaakt is (of dat standpunt ingenomen). Gebruik dus eindnoten in je document. Alleen als je een samenvatting ervan maakt, kun je die weer weglaten, want in jouw basisdocument kun je naderhand altijd nagaan waarom en op basis waarvan je iets geschreven hebt.

Eén van de meest voorkomende foutoorzaken is dat schrijvers zaken zomaar overnemen, zonder te checken. En alleen het feit dat twee andere schrijvers hetzelfde beweren, maakt het nog niet waar. Doordat over bepaalde onderwerpen steeds eenzelfde bron geciteerd wordt - uit citaten van citaten van citaten - loop je het risico dat als er ergens in die keten een fout gemaakt is of een verkeerde uitleg, die nog jarenlang een eigen leven blijft leiden. Zelfs bij wetenschappelijke publicaties komt dit voor. En het is helemaal niet nodig!

Er zijn inmiddels zoveel bronnen beschikbaar dat het niet langer nodig is alleen tweedehands informatie te gebruiken als bronnen. Mocht er onvoldoende tijd beschikbaar zijn om een artikel te schrijven, dan is een van de minst slechte methoden: het gebruikmaken van aangetoond-betrouwbare bronnen. Misschien is dat moeilijk als je voor de eerste keer over een onderwerp schrijft, maar voor mensen die al enigszins of behoorlijk ingewerkt zijn in een onderwerp, moet dat geen probleem zijn: die weten in het algemeen wel wat harde feiten zijn,

Systematisch te werk gaan: Hints en tips

- Als je iets wilt schrijven over een onderwerp waar je nog niets vanaf weet en waarbij de eerste aanleiding tot het schrijven zeer summier is: maak eerst een mindmap, een schema met alle mogelijke uit te zoeken onderwerpen en hun relaties. Daarmee voorkom je dat je 'blind' aan het surfen gaat op het Internet. Tijdens je zoekproces kun je dan eventueel je schema aanpassen, zodat overzichtelijk blijft wat je nog moet doen.
- Een tweede tip: als er persoonsgegevens in relatie tot (veel, nog onbekende) familieleden, vastgelegd moeten worden, om hiervoor een genealogietool te gebruiken. Er zijn er diverse gratis beschikbaar, online of te downloaden. Ook kun je dan aangeven welke gegevens verder gecheckt moeten worden. Ook daarmee geef je leidraad aan het zoekproces. Vergeet daarbij niet je primaire bron aan te geven en eventueel een kopie van dat document op te nemen.
- Bij het zoeken via internet, is het handig om vanaf het begin al bookmarks te verzamelen - in een voor jou logische mappenstructuur. Daarmee kun je snel iets nakijken of verder uitzoeken. Handig is het om bookmarks 'draagbaar' te maken, door ze los van een bepaalde browser op te slaan. Daarmee bied je jezelf de mogelijkheid om op verschillende plekken te werken en gebruik te maken van verschillende browsers. Zeker waar flexibele werkplekken zijn kun je daarmee voorkomen dat je iedere keer "opnieuw" kunt beginnen.
- Dezelfde mappenindeling kun je het beste gebruiken voor digitale bestanden die je gevonden hebt. Als je op diverse plekken op verschillende apparaten werkt, zorg er dan voor dat één van die locaties de basis is, waar alles in zit.
- Als je iets aan het uitzoeken bent kan het verhelderd zijn kaartmateriaal van die tijd bijeen te zoeken. Daarmee gaat iets meer leven - zowel voor jou, als voor je lezers - maar het leidt vaak ook tot andere te onderzoeken subonderwerpen en mogelijk ontdekkingen.

Kwaliteit

Het doel van het opvolgen van al deze tips is: dat er artikelen geschreven worden over de stad op een manier die de 'waarheid' probeert weer te geven over een bepaald onderwerp. Door bronvermelding geef je aan dat je niet bang bent dat anderen checken of datgene wat je beweert, ook geconcludeerd kon worden op basis van die bronnen.

Een tweede doelstelling is natuurlijk dat door het zoeken en interpreteren van primaire bronnen, er nieuwe zaken gevonden worden, die nog niet eerder genoemd zijn of niet zo beschreven werden.

Waar zijn we mee bezig : Typisch Bossche spreidsellatjes

Door Maarten Enderman

Wie om zich heen kijkt in de stad zal het wel zijn opgevallen dat er weer volop verbouwd wordt. En waar verbouwd wordt is vaak iets te zien van het rijke Bossche leven van weleer. Soms gaat het daarbij om iets groots. Meestal betreft het details die het beeld van de bouwhistoricus verder verscherpen. Zo werden bij onderzoek in Postelstraat 44 en Hinthamerstraat 60 spreidsellatjes aangetroffen. Dergelijke latjes zijn in 's-Hertogenbosch een bekend bouwhistorisch fenomeen. In de rest van Nederland komen ze bijna niet voor. De nu gevonden exemplaren zijn opmerkelijk vanwege de vorm en de manier waarop ze gebruikt zijn.

Spreidsel is de benaming van vellen eikenhout die enkele millimeters dik zijn gezaagd. Het kan het best vergeleken worden met dik fineer. Door het fijne hout dat er voor nodig is en de bewerking was het duur. Het is dan ook enkel in de belangrijke kamers aangebracht tussen de kinderbinten van een samengestelde balklaag. Zo zijn de planken van de vloer erboven aan het zicht onttrokken. Behalve als uiting van rijkdom had spreidsel ook een praktisch nut: Het voorkwam de stofdoorslag van de verdieping erboven.

Opvallend aan het spreidsel in 's-Hertogenbosch is dat de vellen vrijwel altijd korter zijn dan de diepte van een balkvak, d.w.z. de ruimte tussen twee moerbalken. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het speciaal ervoor geselecteerde hout niet in grotere lengtes werd geleverd dan 215cm. Doordat de vellen korter zijn dan een balkvak ontstaan ertussen naden. Om deze uit het zicht te werken zijn de spreidsellatjes bedacht. Ter versiering is op de houtjes een profiel gesneden.

Postelstraat 44

Spreidsellatjes lijken voor het eerst voor te komen in balklagen die dateren na de stadsbrand van 1463. In het kort na de brand van 1419

gebouwde pand Kerkstraat 14 zijn de naden in het spreidsel niet afgedekt. Het pand Postelstraat 44 is rond 1490

Detail van de balklaag met spreidsellatjes in Postelstraat 44

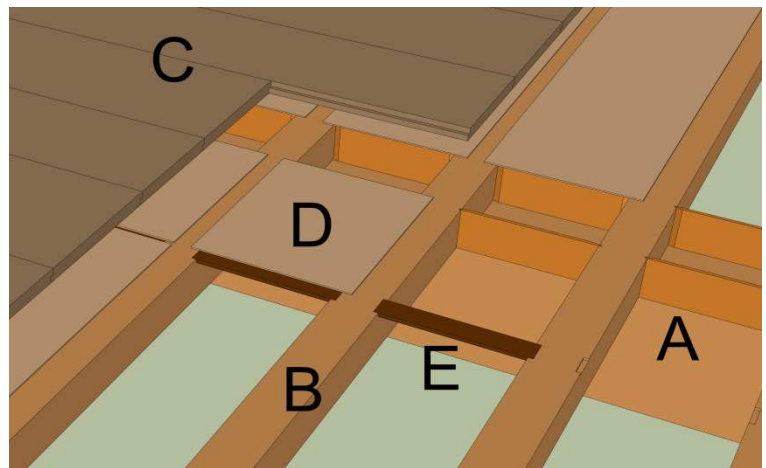
daarmee de naden heeft willen accentueren. De spreidsellatjes in Postelstraat 44 waren dus niet alleen om af te dekken, maar ook om op te vallen. Behalve als praktische oplossing waardeerde men ze ook als versiering.

Hinthamerstraat 160

Deze indruk blijkt ook uit de spreidsellatjes in Hinthamerstraat 160. Dit huis is vermoedelijk in de eerste helft van de 16de eeuw gebouwd en staat haaks op de straat.

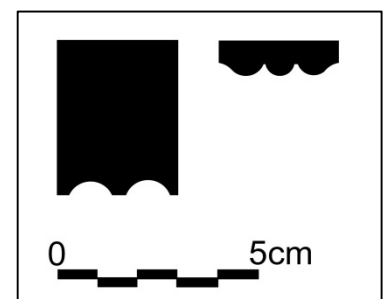
: een spreidsellatje in Hinthamerstraat 160

Detail van een samengestelde balklaag, bestaande uit een moerbalk (A), kinderbinten (B) en een vloer (C). Tussen de vloer en de kinderbinten is spreidsel aangebracht (D) met onder de naden spreidsellatjes (E).

gebouwd. Anders dan de meeste huizen staat het pand niet haaks op de straat maar evenwijdig daaraan. Zodoende is het twee maal zo breed en liet de eigenaar duidelijk zien hoe kapitaal krachtig hij was. Het spreidsel is gevonden op de begane grond en bestaat uit hele vellen die aan één kant met een stuk van ongeveer een meter zijn verlengd. Dit is het gebruikelijke beeld. De spreidsellatjes liggen daardoor niet in het midden van een balkvak, maar dicht bij één van de moerbalken. De latjes vielen op door de ongewone vorm.

Meestal zijn ze plat en breed. Hier zijn ze smal en hoog. Het lijkt haast of men opzettelijk

tekening van de spreidsellatjes in Postelstraat 44 en Hinthamerstraat 160.

In de kamer op de begane grond van het achterhuis is het spreidsel aangebracht. Deze ruimte is vaak van oorsprong de beste kamer van het huis. De latjes die zijn gebruikt zijn van het gangbare platte type. Maar anders dan in de Postelstraat bevinden deze zich vrijwel in het midden van het balkvak. Vanwege de ongebruikelijke situatie zijn de latjes nader onderzocht. Daarbij bleken er geen naden in het spreidsel te zitten en de latjes alleen nog maar als versiering te zijn geplaatst.

Nog bonter maakte de bouwheer van Hinthamerstraat 86 het. Behalve om de naden af te dekken, liet hij ook halverwege het vak voor de sier latjes aanbrengen

Spreidseel en spreidseelatjes geven een indruk van de inrichting van de middeleeuwse huizen in 's-Hertogenbosch in de 15de en 16de eeuw. Het gebruik ervan laat zien waar zich de belangrijkste kamers bevonden. Naast een praktisch middel om naden weg te werken, blijken spreidseelatjes ook als decoratie te zijn gewaardeerd. Ze werden zelfs enkel met dat doel aangebracht. Daarnaast ben ik van mening dat spreidseelatjes iets zeggen over de aard van de toenmalige Bosschenaren, die zuinigheid tot vormgeving wisten te verheffen.

Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch: Beeldjes

Door Aleike van de Venne

Afb. 1 Vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk, gevonden bij het Museumkwartier (i21844).

Tijdens het archeologisch onderzoek van het Museumkwartier in 2010 kwamen enkele opmerkelijke vondsten uit de grond; fragmenten van twee vrouwenbeeldjes van witbakkend aardewerk (afb. 1 en afb. 2) en een steengoed fluitje van een man te paard (afb. 3). Bij nader onderzoek naar vergelijkbare beeldjes kwam erg leuke informatie naar boven die hier kort zal worden besproken.

Het nagenoeg complete vrouwenbeeldje (afb.1) is voorzien van loodglazuur, met uitzondering van de holle binnenzijde. De vrouw is versierd met rode kleibandjes (halsband, riem, mouwen en band aan de voorzijde van de jurk) die zijn ingekrast met korte streepjes

Afb. 2 Rokfragmenten van een vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk, gevonden bij het Museumkwartier (i23840)

aan de voorzijde en ingestempeld met fijne puntjes aan de achterzijde. Op de arm rust een onbekend voorwerp. Dergelijke staande vrouwenbeeldjes van witbakkend aardewerk maar ook steengoed blijken voor te komen aan het einde van de 15de en in de

16de eeuw. Het is onduidelijk in welke omvang dergelijke beeldjes zijn geproduceerd. Ze lijken vooral een bijproduct van de Duitse steengoed pottenbakkers te zijn geweest zoals de pijparden exemplaren. In de laatste decennia zijn tijdens diverse archeologische onderzoeken of ander grondverzet in Nederland tal van dergelijke beeldjes tevoorschijn gekomen.

Slechts enkele zijn gepubliceerd. Uit enkele vondsten in Londen en Avon blijken ze ook verder weg te zijn verhandeld.

In 's-Hertogenbosch zijn eerder fragmenten van vergelijkbare vrouwenbeeldjes gevonden bij de Uilenburg (afb. 4), het Loeffplein (afb. 5 en 6) en het Huis ter Aa (afb. 7),

Afb. 4 Vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk (i00636), gevonden bij de Uilenburg in 's-Hertogenbosch, particuliere collectie

Afb. 5 Vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk, gevonden bij het Loeffplein (i062.35).

De vooralsnog geïnventariseerde witbakkende beeldjes zijn voorzien van geel loodglazuur met soms inclusies van groene kopervlekjes. De beeldjes lijken grotendeels handgevormd te zijn. Alleen de voorzijde van het gezicht lijkt te zijn gemaakt met behulp van een mal. Aan de achterzijde van het gezicht is soms een plooi te zien, waar de klei als het ware is samengeknepen nadat het gezicht met een vinger in de mal is gedrukt. Bij andere beeldjes zijn gekruiste ingekraste lijnen te zien.

De beeldjes zijn telkens uitbundig versierd. Zo zijn de plooiën van de rok ingekrast of in reliëf aangegeven en zijn delen van de kledij en hoofdkap versierd met oplegwerk en stempelwerk. De gegolfde, ingekerfde of gestempelde bandjes rond de nek, de polsen en het middel zijn in de meeste gevallen vervaardigd van roodbakende klei.

Opvallend is het verschil in haardracht. Geen één exemplaar is hetzelfde. Dit kan in verband worden gebracht met de veranderende mode gedurende de late 15de en 16de eeuw. In de meeste gevallen lijkt het te gaan om een zogenaamde Franse kap, of *timpelet*, een type vrouwelijke hoofddeksel dat populair was in West-Europa in de zestiende eeuw. Dit hoofddeksel heeft een ronde vorm en wordt gedragen over een kapsel, gecombineerd met een zwarte sluier aan de achterzijde. Maar er zijn ook

Afb. 7 Vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk, gevonden bij het huis ter Aa (i. 13994)

Afb. 6 Rokfragmenten van een vrouwenbeeldje van witbakkend aardewerk, gevonden bij het Loeffplein (i06491)

voorbeelden bekend in combinatie met een haarnet. Deze zogenaamde Franse kap werd onder andere gedragen door Anne Boleyn, de tweede vrouw van de Engelse koning Hendrik de Achtste, die opgevoed was in Frankrijk (1501-1536). Zij introduceerde deze hoofdbedekking in Engeland. De kap blijft in gebruik gedurende de 16de eeuw, vooral in de periode 1530-1580. Enkele beeldjes vertonen een ander hoofddeksel. Hier draagt de vrouw een zogenaamde *kaproen* of *chaperon*. Deze kap met korte cape (soms eindigend in een staart) werd in de late middeleeuwen zowel door mannen als door vrouwen gedragen in geheel West-Europa, maar was vooral in de mode in het Bourgondië van het midden van de 15e eeuw.

Nast de witbakkende staande vrouwenbeeldjes zijn ook een aantal laat 15de-en 16de-eeuwse beeldjes en fluitjes van een vrouw (of man) te paard bekend, zowel van witbakkend aardewerk als steengoed, zoals het exemplaar van het Museumkwartier (afb. 3). Het fluitje uit 's-Hertogenbosch is, gezien de zithouding (recht in plaats van zijwaarts), waarschijnlijk een man te paard met een *chaperon* als hoofddeksel (afb. 2). Deze figuren te paard vertonen grote gelijkenis met de staande witbakkende vrouwenbeeldjes en zijn waarschijnlijk eveneens in Duitse steengoedcentra, zoals Aken en Raeren gemaakt.

Afb. 3 Steengoed fluitje van een man te paard, gevonden bij het Museumkwartier (i21093)

Over het gebruik van deze beeldjes kunnen alleen vermoedens worden uitgesproken. Ze kunnen als speelgoed zijn gebruikt of evenals tegenwoordig als decoratie hebben gediend. De beeldjes zullen kinderen zondermeer hebben aangesproken, maar lijken te fragiel om als speelgoed te zijn gebruikt. Toch worden ze vaak als speelgoed geïnterpreteerd. Achter een deel van de beeldjes lijkt een diepere betekenis te schuilen.

Enkele vrouwenfiguren dragen attributen zoals een figuur uit Aken dat een rad en een zwaard draagt, waardoor het geïnterpreteerd is als de heilige Catharina. Een steengoed fragment van een vrouwenfiguurtje uit Raeren lijkt eveneens een rad te dragen. Gaimster vermeldt dat de vrouwen te paard (of ezel) mogelijk Maria tijdens de 'vlucht naar Egypte' uitbeelden. Deze beeldjes kunnen evenals de pijparden beeldjes uit de late middeleeuwen en eerste helft van de 16de eeuw hebben gediend als persoonlijke devotionalia. Naast het gebruik bij het dagelijks bidden en mediteren dienden ze als een vorm van vrome decoratie. Behalve de religieuze exemplaren met attributen, lijkt het vooral om profane figuurtjes te gaan. Bij het vrouwenbeeldje van het Museumkwartier (afb. 1) is het onduidelijk wat het vroufignuurtje op haar arm draagt. Vermoedelijk is het een uil, zoals een voorbeeld uit Raeren. De uil stond zowel symbool voor het goede als het kwade. In de christelijke betekenis was de uil omdat het een nachtdier is, een symbool van degenen die de duisternis liefhebben (ongelovigen, ketters) en houdt vaak verband met antisemitistische opvattingen. In de 16de eeuw stond de uil vaak symbool voor verleiding. Maar er zijn ook enkele voorbeelden van dit dier in de positieve betekenis bekend. Dan wordt de uil in verband gebracht met Christus en belichaamt de uil zijn eenzame contemplatieve leven.

Twee bekende vrouwenbeeldjes uit Raeren, waarvan één te paard, heeft op haar arm een kat. Ook de kat heeft verschillende betekenissen in de symboliek, vooral negatief. Aangezien de kat tot de 18de eeuw nog niet als een volwaardig huisdier werd gezien, werd dit dier vooral in een kwaad daglicht gesteld, vaak als symbool van wellust. Vanaf de middeleeuwen is de kat vaak in verband gebracht met hekserij. Binnen de religieuze kunst wordt daarentegen voornamelijk het vruchtbare en moederlijke van de kat benadrukt.

Hoewel de witbakkende beeldjes na circa 1600 niet meer lijken voor te komen, stopt de vervaardiging van profane beeldjes niet. Integendeel, rond 1700 maken Delftse plateelbakkers siergoed en in de 18de eeuw komt deze categorie tot grote bloei. Dezelfde trend doet zich ook voor in andere landen van Europa, zoals Duitsland en Frankrijk. Tot op de dag van vandaag worden door tal van aardewerkproducenten beeldjes vervaardigd. Vaak hebben ze voor de eigenaar een persoonlijke betekenis. Met beeldende kunst worden immers gevoelens en ideeën uitgedrukt. Daarom blijven ze voor veel mensen, al dan niet kunstliefhebber, nog steeds een populair object.

Noot van de redactie: Het uitgebreide notenapparaat en de literatuurlijst die bij dit artikel horen zijn hier om opmaaktechnische redenen (in overleg met de auteur) weggelaten. Het volledige artikel is op te vragen via info@allesinorde.nl of bij de auteur.

De dichter en de stad: Brandewijn met suiker

Er zijn inmiddels heel veel gedichten geschreven over onze goede oude stad 's-Hertogenbosch. Sommige zijn scherp van toon, enkele zelfs min of meer vilein van toon. Maar veruit de meeste gedichten benadrukken toch de positieve

kanten van de stad. Ze verhalen hoe mooi, schilderachtig of hoe dapper en heldhaftig de stad en de bewoners zijn of ooit waren.

Soms vind je iets van zowel negatieve als positieve sentimenten terug. Zoals in het gedicht *Brandewijn met Suiker* van Joep Nanick. In eerste instantie is de toon laatdunkend en licht spottend. De dichter vindt 's-Hertogenbosch eigenlijk maar een kleinburgerlijk prutsstadje. Maar in de laatste strofe draait hij verrassend bij.

Dit gedicht van Christianus Cornelius (Joep) Naninck (Tilburg, 02/10/1914] – Vught, 30/07/1995) verscheen in de dichtbundel *Promenade*; Twintig Brabantse dichters over 's-Hertogenbosch (Adr. Heinen; 1998)

Brandewijn met suiker

Gij zijt dan wel geen Londen of Parijs
 Provinciaal, pas goed en wel ter sprake,
 Ligt gij na tien en al weer onder het laken
 Zonder het minste metropools bewijs.

Gij kunt aan Amsterdam noch Wenen raken
 Het gouverneurshuis is geen echt paleis,
 de Dieze noodt niet tot een Donau-wijs
 En uw beelden zijn naar geest - én letter - draken.

Toch zijt gij niet de minste van de steden:
 Gelijk uw kathedraal eeuwen omvat,
 Maakt gij, voortbouwend op een rijk verleden,
 Dat mét de toekomst tot een actief heden;
 En deze tijdeloosheid is een reden
 Voor een brandewijn met suiker, wijze stad!

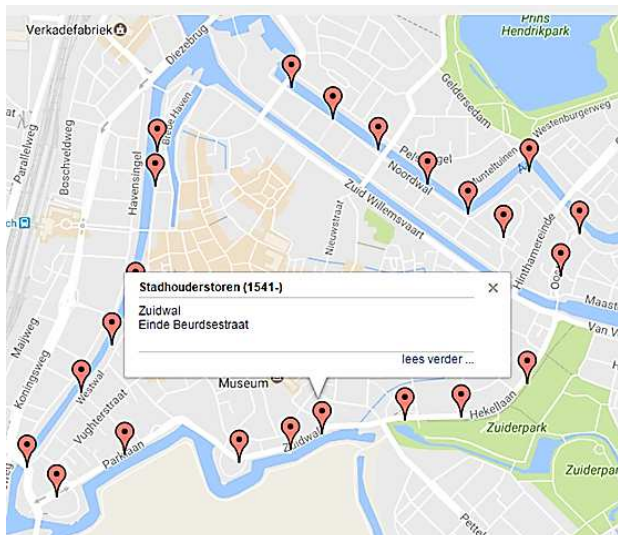

We helen de rondelen

door Huibert Crijns

“Voor onze manschappen die in het begin bij de stad aankwamen was niets zo huiveringwekkend als de aanblik van de plaats. Overal alleen maar zicht op een stad omspoeld door water, waarboven zoals uit een wijde zee muren en torens uitsteken in de vorm van een schip, dat zich voor toeschouwers ver weg tegen de watermassa aftekent.”

Zo omschrijft Daniel Heinsius het aanzicht van de vestingstad door de ogen van de troepen van Prins Frederik Hendrik, bij aankomst op 1 mei 1629. Dit citaat beschrijft beeldend het verticale karakter van het vesting aanzicht. Een beeld dat voordien zelfs nog veel krachtiger was, toen de vesting nog omringd was met 23 rondeeltorens, hoge stadspoorten en een waterpoort. Torens die ten tijde van het beleg 1629 al waren 'afgetopt' of opgenomen in één van de bastions of bolwerken.

De Bossche encyclopedie geeft een goed overzicht van huidige en verdwenen torens aan de vesting

Talin (Estland) geeft een indruk hoe onze vesting er omstreeks 1500 uit zag.

In de ontwikkelingsvisie op de vestingwerken van de stad krijgt versterking van het 17e eeuwse beeld vooral de aandacht. Het terugbrengen van het markante oudere – verticale- middeleeuwse beeld vraagt veel lef en verbeeldingskracht. Lef omdat reconstructie van torens anno nu veel maatschappelijke weerstand oproept en verbeeldingskracht omdat we een situatie terugbrengen die er al 5 eeuwen niet meer is. Toch hebben we in de afgelopen twee decennia pogingen ondernomen om “rondelen te helen”. In dit artikel bespreek ik er drie.

Zuidwal

De eerste aanleiding hiervoor vonden we bij de restauratie van de Zuidwal. Toen het voorland was ontgraven en de fundamenteën bloot lagen, vonden we de aanzetten van de Stadhoudersstoren (blauwe pijlen). Verder onder het water in de vestinggracht werden geen fundamenteën aangetroffen. Bij de restauratie van het muurwerk werden hoge eisen gesteld aan het behoud van beschermde plantensoorten. De vrees bestond dat door

restauratie veel soorten zouden verdwijnen. Om de vorm van de toren aan te duiden en tegelijkertijd een beetje natuurcompensatie te realiseren, werd hier een plan gemaakt voor een drijvende toren: Een hoefijzer aan de muur met als plannaam de samentrekking: EcoReco, ECOlogie als drager voor RECOnstructie. De foto-inzet hierboven geeft een referentiebeeld van een dergelijk eco-eiland.

Het restaureren met behoud – zelfs versterking- van natuurwaarden aan Zuidwal, Spinhuiswal en Parklaan verliep echter zo succesvol, dat er geen ecologische noodzaak was voor dit plan. En omdat de beleving van de toren minimaal zou zijn, niet meer dan een verwijzing naar een plattegrond, is dit idee nooit tot uitvoering gekomen.

Westwal

Op verschillende plekken aan de vestingrand hebben we het Bosch Architectuur Initiatief (BAI) een podium geboden om door middel van een ontwerp prijsvraag te komen tot een nieuwe invulling. Aan de Stadsdommel en Havensingel is (2002) op een kale spie het prachtige ontwerp van Jeroen van de Ven (TA 774) als 'Boegbeeld van 't Zand' gerealiseerd. In de ontwerp prijsvraag editie van 2005 werd gevraagd om visies op de omgang met de reconstructie van historische vestingwerken en een ontwerp voor een gebouw op het rondeel Westwal.

En ook toen werd gestreefd naar uitvoering van het winnende plan.

Het winnende ontwerp was van Peter van Assche van het Amsterdamse bureau SLA. Bij zijn ontwerp gaf hij de volgende toelichting: *"Het is gebruikelijk dat een stad een park heeft. Normaal is het park een vlek in de stad. 's-Hertogenbosch heeft een bijzonder park: de oude stadswal. Het zorgt voor een groene long en een ecologische zone. De stadswal is een ringpark. De stadswal is een herkenbaar element in de stad, en geeft tegelijkertijd ruimte aan heel veel verschillende landschappen, uitzichten en gebruik. De doorsnede over de stadswal is steeds anders.*

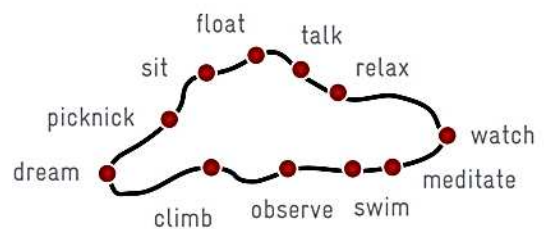
De 11 rondelen zijn bijzondere momenten van de stadswal. Ze zijn de rustpunten van de muur, maar te klein voor een belangrijke functie zoals bijvoorbeeld de bastions. De rondelen zijn de momenten waarop je van de groene stadsring kunt genieten: het zijn kleine puntparkjes. Ze voegen zich in de eenheid van de stadswal en zijn tegelijkertijd een specifiek punt in het park. De 11 puntparken bij elkaar geven vorm en gezicht aan het stadswalpark. Ze krijgen een functie die gerelateerd is aan hun omgeving. Het puntpark is een uitzichtpunt, een trap, een toren, een schuilplaats, een picknickplek of speelplaats, afhankelijk van de plaats op de wal.

Hoewel de ontwerpwedstrijd gericht was op één rondeeltoren aan de Westwal, werd door de jury een winnend ontwerp gekozen waarbij alle nog resterende torens werden betrokken. De inspanningsverplichting die de gemeente op zich had genomen om het winnende ontwerp daadwerkelijk te realiseren, werd door deze keuze van de jury niet eenvoudig. Er is vervolgens heel wat overleg gevoerd met de ontwerper over aanpassing van zijn plan. Elke

bijstelling ging ontegenzeggelijk ten koste van de kracht van het ontwerp. En uiteindelijk hebben we bij de afronding van de restauratie van de vesting aan de Westwal en Sint-Janssingel onze intentie tot realisatie laten varen.

Muntelbolwerk

De derde aanleiding om een 'rondeel te helen' vormde de aanpak van het Muntelbolwerk. Ook hier is een BAI ontwerp prijsvraag uitgeschreven: de vervanging van de betonnen Bartenbrug. Realisatie van het winnende ontwerp werd zoals bekend een groot debacle voor de stad. Ondanks alle tegenslag rondom de brug, zijn de verdedigingswerken Halve Maan en het Ravelijn -ontworpen door de

All 11 bastions are designed to be point-parks, each with a special focus.

Restauratie rondeeltoren Westwal in 2006

beroemde 17e eeuwse vestingbouwer Menno van Coehoorn- gerestaureerd en is daarmee de openbare ruimte in het gebied sterk verbeterd. Aan de stadszijde van het Muntelbolwerk hebben een tweetal torens gestaan.

Archeologisch materiaal van deze voormalige hoektorens is goeddeels verdwenen, waarschijnlijk als gevolg van de

Fragment Muntelbolwerk. Linksboven de Halve Maan, rechts daarnaast het Ravelijn. De ontbrekende hoektoren is met de pijl aangegeven

ligging in de rivierbedding van de Aa. Bij herstel zou dus sprake zijn van volledige reconstructie. Ook hier was een ecologische functie bedacht voor herstel van een van de torens. De toren op het Muntelbolwerk zou kunnen dienen als een vleermuizenkelder. Aanpassingen van het brugontwerp had echter ook consequenties voor de uitvoering van de plannen op het Ravelijn die extra restauratiekosten met zich meebracht. Dit ging helaas ten koste van het totaalbudget en daarmee viel – in ieder geval voorlopig – ook het doek voor deze toren.

Gelukkig is niet elke poging tot ‘helen van rondelen’ gesneuveld. Aan de Westwal is een toren gerestaureerd

(zie foto) en bij Bastion Maria zelfs fors opgemetseld. Torens in Bastion Oranje en Bolwerk Sint-Jan worden in bezoekerscentra als een kostbare schat gekoesterd. En tot slot, ook de Toren voor de Judasbrug, nu de toegang tot parkeergarage Sint-Jan, staat er weer in volle glorie bij.

Bronnen: Kaart toren: Bossche Encyclopedie:

[http://www.bossche-encyclopedie.nl/overig/Militaire%20geschiedenis%20\(torens\)/kaart.htm](http://www.bossche-encyclopedie.nl/overig/Militaire%20geschiedenis%20(torens)/kaart.htm) Citaat inleiding, pagina 90 ‘De stad: een schip op zee’: Daniel Heinsius, Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 en andere gebeurtenissen uit die tijd, vertaald en ingeleid door Jan van Boxtel, uitgave Polare, 2013

Breaking News: Vrijwilligerswerk verlaagt kans op dementie bij gepensioneerden

Gespot door: Jack Theuns. Bron: Belga (Gazet van Antwerpen)

Een gepensioneerde die minstens één uur per week aan vrijwilligerswerk doet, heeft minder cognitieve klachten dan een gepensioneerde die dat niet doet. Dat blijkt uit een studie van een team van onderzoekers van de University of Calgary, Vrije Universiteit Brussel, Stockholm Universiteit, de Katholieke Universiteit Leuven, en Swansea University die 1.001 mensen vijf jaar opvolgden sinds ze in 2010 op pensioen gingen.

De 1.001 deelnemende gepensioneerden kunnen in drie groepen opgesplitst worden: de gepensioneerden die continue vrijwilligerswerk uitvoerden (250 individuen), gepensioneerden die sporadisch vrijwilligerswerk uitvoerden (220 individuen), en gepensioneerden die nooit vrijwilligerswerk uitvoerden (531 individuen). Aan de hand van vragenlijsten, doktersdiagnoses en medicatiegebruik werd hun cognitieve gezondheid meermaals in kaart gebracht.

VRIJWILLIGERS**DE VOLWASSEN VERSIE
VAN GOEDE FEEËN***Loesje*

Het onderzoek toont aan dat de deelnemers die meermaals aan vrijwilligerswerk deden, meer dan 1 uur per week, minder concentratieproblemen hadden, helderder konden nadenken en makkelijker herinneringen konden oproepen dan de gepensioneerden die sporadisch of nooit vrijwilligerswerk deden.

De belangrijkste vaststelling is dat de gepensioneerde werknemers die continu vrijwilligerswerk uitvoerden minder kans hebben om te worden gediagnosticeerd met dementie.

Het uitstellen of het vertragen van de diagnose op dementie met een paar jaar heeft alleen maar voordelen stellen de onderzoekers. Zowel op vlak van gezondheidszorg en sociale zorg als op het psychisch welzijn van de patiënten en hun geliefden.

Colofon

De kwartaaluitgave Plus Ultra wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de Afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Van de voorloper van dit blad, het Vrijwilligersbulletin BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) verschenen tot en met december 2015 in totaal 15 nummers. Door de samenvoeging van de drie gemeentelijke diensten BAM, Stadsarchief en Vestingwerken tot één Afdeling Erfgoed werd ook het vrijwilligersblad een gezamenlijke uitgave die vanaf nummer 16 (april 2016) verschijnt onder de nieuwe naam Plus Ultra.

De hele Afdeling Erfgoed wordt (gefaseerd) ondergebracht in Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat 4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-6155476. Ook de redactie van Plus Ultra is hier gehuisvest.

Totdat de samenvoeging gereed is, blijft het bezoekadres van het Stadsarchief: Bloemenkamp 50, 5211 XK 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-615 52 95.

Redactie

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesinorde.nl) (tevens opmaak).

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Auteursrechten

Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd en/of verspreid zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur of rechthebbende. Neem contact op met de redactie via info@allesinorde.nl.

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andrean, Hans van Bortel, Huibert Crijns, Maarten Enderman, Ed Hupkens, Len Janssens, Eva van 't Klooster, Tamara Nadibaidze, Harmke Nijhof, Jack Theuns, Aleike van der Venne, Martijn van de Wiel.

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om Plus Ultra nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesinorde.nl.